

ЗАПОБІГАННЯ ВІКТИМОЛОГІЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

ДЖУЖА Анастасія Олександрівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

В роботі раскрывается проблема виктимологического поведения, показатели виктимности и виктимизации. Обращается внимание на функции криминологической виктимологии, а также акцентируется внимание на этапах виктимологического предотвращения и программах коррекции виктимности на уровне определенного региона или граждан.

Ключові слова: *віктимологічна поведінка; запобігання; віктимність; віктимізація, віктимологічне запобігання.*

У кримінологічній літературі поняття «віктимізація» найчастіше пов'язують із зростанням злочинності (криміналізацією) та її наслідками, причому з головним акцентом на кількісну сторону цього явища. При цьому віктимізація є складовою, хоча і специфічною частиною процесу криміналізації суспільства [1, с. 17]. Лише єдність цих показників може дати уявлення про картину злочинності в суспільстві, яка на сьогоднішній день потребує суттєвого коригування з урахуванням того, що статистика правоохоронних органів (стосовно обліку потерпілих) є недосконалою, приховуючи справжню ситуацію і масштаби жертв і шкоди, завданих населенню та державі в цілому.

З таким підходом можна погодитися, оскільки віктимізація і криміналізація є парними категоріями, в соціальному плані, тісно пов'язаними кримінологічною дійсністю.

Важливим елементом віктимізації є і детермінанти індивідуальної віктимної поведінки. Однак якщо причини масової ві-

ктимізації в цілому обумовлені несприятливими умовами соціального середовища, то індивідуальна віктимізація більшою мірою схильна до впливу безпосереднього оточення людини і того мікросередовища, в якому відбувається її формування.

Визнаючи індивідуальність кожного злочину і його жертви, слід виділити ті механізми, які є єдиними для всіх випадків кримінальної віктимізації.

При віктимологічному аналізі детермінант віктимізації на індивідуальному рівні в якості теоретичної моделі, так само як і в кримінології, слід розглядати соціально-психологічний механізм віктимізації. Під таким механізмом слід розуміти систему елементів і етапів зміни ступеня віктимності індивіда внаслідок взаємодії зовнішніх і внутрішніх факторів. При цьому соціальна (зовнішня) складова цього механізму представлена комплексом умов, що існують у суспільстві і володіють віктимогенним потенціалом, а психологічна (внутрішня) – системою психологічних процесів, що формують віктимну мотивацію поведінки.

Виступаючи в якості елементів механізму віктимізації, соціальні процеси і явища приймають конкретні об'єктивні форми. Наприклад, урбанізація проявляється у феномені «спального» району або громадського місця, тобто процес урбанізації має загальносоціальний характер і побічно значущий для формування механізму індивідуальної віктимної поведінки. На індивідуальному рівні урбанізація проявляється у від-

повідних специфічних міських умовах проживання потенційної жертви [2, с. 15–16], які впливають на ступінь віктимності.

Враховуючи конкретний характер соціального механізму віктимізації, віктимологічні дослідження мають своєю метою не перерахування конкретних обставин життя потенційної жертви, хоча і це важливо, а припускають моделювання віктимогенної ситуації [3, с. 62–63].

В якості такого роду елементів механізму можуть виступати сфери соціального життя індивіда, які мають віктимологічне значення і володіють кількісно-якісними типологічними характеристиками.

Відсутність у переважної більшості населення економічних навичок в умовах становлення ринкових відносин, недостатня поінформованість про правила та процедури здійснення угод та інших цивільно-правових операцій сприяє зниженню рівня захищеності його власності, розвитку кримінального бізнесу, вчинення тяжких корисливих-насильницьких злочинів організованими злочинними структурами.

Відбулася істотна трансформація поглядів на аналіз причин злочинності: було чітко встановлено, що вчинення злочину – це динамічний процес, у якому може відбуватися досить інтенсивна взаємодія злочинця і його жертви, причому роль жертви в ході «кримінальної драми» може бути досить суттєвою [4, с. 11].

Названі вище положення призвели до того, що з середини 60-х років ХХ століття почалося становлення і розвиток віктимології як відносно самостійної наукової дисципліни в рамках кримінології – загальної теорії злочинності та її запобігання. Мова в даному випадку йде не про віктимологію взагалі, а про її кримінальний напрям, що вивчає лише тих, хто став жертвою в результаті вчинення злочину, тобто про її кримінальну складову.

Відносна самостійність кримінальної віктимології та її кримінологічна складова обумовлені не тільки її предметом, але і специфічними функціями.

Основною її функцією є вивчення особистості і поведінки жертви, дослідження віктимності, віктимізації і віктимогенних

факторів, що дають можливість по-новому розглядати злочинність, її причини, запобігання злочинам.

У результаті з'являється можливість якісніше та ефективніше розкривати і розслідувати злочини, а також установлювати їх повну картину, об'єктивно оцінювати провину злочинця з урахуванням ролі особистості і поведінки жертви злочину.

Важливою функцією кримінологічної віктимології є правове виховання, тобто освітня функція. Дослідження показують, що багато потерпілих, а таких до 40 % мають низький рівень правових знань. Більшість з них слабо орієнтується в правових нормах, що захищають їх життя, здоров'я, власність, а ті деякі, які хоч у чомусь розбираються, не знають, як і коли їх застосовувати на практиці.

У свою чергу, не можна не відзначити досить стабільний рівень правових знань у злочинців, особливо у сфері соціально-економічних відносин.

У зв'язку з цим, необхідне правове виховання суспільства, правова пропаганда знань про те, як не стати жертвою злочину, особливо в теперішніх умовах, коли держава не в змозі забезпечити громадян від злочинних посягань.

Крім цього, однією з суттєвих функцій кримінологічної віктимології слід вважати теоретико-пізнавальну. Тут доводиться констатувати, що, хоча зібрана велика емпірична база, проведені та проводяться дослідження в рамках власне віктимології, так і на «стику» наук (кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, кримінально-виконавчого права та кримінології), їх результати стають відомі лише дуже вузькому колу фахівців.

Це негативно позначається в тому числі і на навчальному процесі як у загальноосвітньому середовищі, так і в спеціальних навчальних закладах, бо населення і майбутні юристи, що особливо важливо, не отримують належних знань і, як наслідок, на практиці мають низькі показники в роботі.

Розгляд ряду аспектів особистості і поведінки потерпілого, які відіграють суттєву роль у генезисі злочину і мають криміно-

логічну значущість, припускає аналіз таких основних понять віктимології: «жертва злочину», «віктимізація», «віктимність» і т. п.

Як наслідок, їх поверхове вивчення, а це і відсутність повного обліку потерпілих, а отже, не вивчаються їхні особистісні особливості. Від випадку до випадку проводяться заходи віктимологічної профілактики, і взагалі фігура потерпілого нерідко розглядається не більш як джерело інформації про злочинця та злочин, як учасника (сторону) кримінально-процесуальних відносин.

Закони багатьох країн (і вітчизняне законодавство тут не виняток) сформульовані таким чином, що сам факт страждання людей залишається ніби непоміченим. Закон говорить про потерпілих, яким безпосередньо заподіяно моральної, фізичної чи матеріальної шкоди, проте не визнає такими усіх постраждалих.

Більше того, особи, офіційно визнані потерпілими і не визнані такими, продовжують страждати після закінчення злочину в процесі дізнання, слідства, судового розгляду через недосконалість законів, неправильних дій поліції, слідчих органів і судів, органів, виконуючих покарання, не кажучи вже про випадки прямого порушення закону і зловживання владою.

Неприродність такого положення спонукала світове співтовариство в особі країн-учасниць Генеральної асамблеї ООН прийняти спеціальну Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою. У ній вперше на міжнародному рівні сформульовано поняття жертви злочину. Згідно з Декларацією, жертвами злочинів визнаються особи, яким індивідуально або колективно було завдано шкоди, включаючи тілесні ушкодження або моральну шкоду, або суттєве обмеження їх основних прав у результаті дії або бездіяльності, що порушує національні кримінальні закони держав-учасників, а також закони, які забороняють зловживання владою [5, с. 22].

Термін «жертва» включає близьких родичів або утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано шкоди при спробі надати допомогу жертві, що знаходиться в тяжкому положенні.

Жертвою злочину може вважатися та або інша особа, незалежно від того, чи був встановлений, заарештований, відданий до суду або засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних відносин між правопорушником та жертвою.

Вищезазначене дає нам можливість визначити віктимізацію як процес перетворення в жертву і як певний результат вчинених злочинів, що характеризується якісними і кількісними показниками сукупності членів суспільства або сімей, постраждалих від злочинів, злочинності в цілому.

Віктимізація може бути виміряна в абсолютних і відносних величинах, виходячи з числа потерпілих від злочинності, окремих видів злочинів і виду заподіяної шкоди.

Звідси загальна картина віктимізації – це загальна віктимологічна картина злочинності, що характеризується даними про потерпілих, час, місце, спосіб перетворення їх у жертви [6, с. 17].

При цьому можуть бути визначені коефіцієнт, індекс віктимізації, які вказують на те, скільки осіб, хто, коли і чому стали жертвами (потерпілими) унаслідок тих чи інших злочинних посягань.

Для забезпечення потреб запобігання злочинності особливе значення набувають рівні віктимізації, серед яких можна виділити такі:

перший (особистісний) складається з даних про безпосередніх потерпілих від злочину (в основному – потерпілі, що проходять по матеріалах кримінального провадження або виявлені в ході соціологічних досліджень);

другий (родинний) – дані про членів сімей потерпілих, фактично також постраждалих від злочинних посягань;

третій (причетних осіб) – особи, які брали участь у припиненні злочину (віктимологічний бумеранг).

Поняття віктимізації пов'язане і з таким специфічним поняттям кримінологічної віктимології, як віктимність.

Дані про віктимізацію служать базою для розрахунку коефіцієнта віктимності, який визначається як *відношення числа потерпілих з віктимною характеристикою або*

числа віктимізованих сімей до загального числа віктимізованих осіб або сімей в цілому.

Коефіцієнт віктимізації – це відношення всіх потерпілих від злочинів осіб (сімей) до загального числа осіб (сімей), які проживають на певній території в один і то й же час.

У цьому плані додаткове значення набувають такі характеристики, як стать, вік, соціальний статус, виконувани соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації певним чином (професійний автоматизм), а також навколишнє середовище, конкретна (життєва) ситуація, поведінка третіх осіб і т. п.

Поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів і їх взаємодія впливає на «здатність» тієї чи іншої особи стати потерпілим від злочину. Саме ця підвищена здатність людини в силу ряду духовних, фізичних та інших якостей при визначених об'єктивних обставинах ставати «мішенню» для злочинних зазіхань і визначається як віктимність [7, с. 110].

Учені і особливо практики відзначають, що ризик стати жертвою злочину розподіляється серед населення нерівномірно. Потерпілими від шахрайських дій частіше є жадібні і легковірні особи, жертвами насильницьких та корисливих злочинів – особи, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного впливу, жінки, діти, особи похилого віку, особи з фізичними та розумовими вадами [8, с. 78-81].

Окремі категорії громадян стають жертвами злочинів у силу свого службового або громадського становища: інкасатори, касири, сторожі, інспектори рибнагляду, працівники правоохоронних органів.

Віктимність підрозділяється на невинну і винну. Невинна віктимність найчастіше пов'язана зі службовими і громадськими обов'язками або з психофізичними особливостями особи (інваліди, люди похилого віку, жінки).

До винної віктимності зазвичай відносять протиправну чи аморальну поведінку особи, а також прояв нею необачності, необережності, легковажності, в силу чого особа і стає жертвою злочинів.

Стан віктимності виражається в якісних показниках (абсолютних числах, коефіці-

ентах, індексах) стосовно як до загального числа потерпілих від злочинної агресії, так і до чисельності населення взагалі або груп.

Стан віктимності може визначатися в статистичній частці постраждалих, кількості жертв, індекс віктимності) або в динаміці, розвитку, зміні, тобто оцінюватися стосовно тієї чи іншої території (країни, регіону, міста, району, мікрорайону, вулиці тощо), у певні періоди часу (рік, місяць, день тижня, час доби).

Структура віктимності виражається в якісних характеристиках сукупності жертв злочину, що ґрунтуються на різноманітних показниках, які розкривають окремі сторони віктимності і віктимність в цілому як об'єктивне явище, наприклад, від яких видів злочинів завдано шкоди, які категорії громадян стали потерпілими, в силу яких обставин стало можливим заподіяння шкоди жертвам.

У цілому ж усі показники стану і структури віктимності і віктимізації в силу своєї реальності можуть бути проаналізовані та класифіковані не тільки в наукових цілях, але і для вдосконалення організації профілактичної роботи.

Їх різновиди на початковому етапі віктимологічного запобігання – це:

- жертви маргіналізовані (вплив безробіття, бідності, розшарування населення);
- жертви нелегальної міграції, торгівлі людьми;
- жертви злочинної трансплантації органів;
- жертви поширення тяжких хвороб (такі як ВІЛ/СНІД, венеричних).

Реально оцінюючи стан справ, слід зазначити, що як би ретельно не вивчалися віктимологічні обставини і фактори, які ведуть до вчинення злочину, як би не поліпшувалася економічна ситуація в країні або удосконалювалася законодавча база, все одно будуть зустрічатися неухважні і безпечні громадяни, які в ряді випадків здатні своєю поведінкою спровокувати вчинення щодо них злочину.

Однак з цього не випливає, що профілактика віктимності населення марна. Усвідомлення обмеженості наявних можливостей сьогодні не повинно перешкоджати

АНОТАЦІЯ

У роботі розкривається проблема віктимологічної поведінки, показники віктимності та віктимізації. Звертається увага на функції кримінологічної віктимології. Акцентується увага на етапах віктимологічного запобігання та програмах корекції віктимності на рівні певного регіону та громадян.

професійним спробам запобігання конкретним злочинам.

У зв'язку з цим уже сьогодні можливе використання ряду взаємопов'язаних програм, які діють у рамках індивідуального віктимологічного запобігання:

– програми виявлення осіб з підвищеною віктимністю;

– програми корекції віктимності в окремих громадян.

У зв'язку з цим слід ще раз підкреслити, що особистісні якості жертви характеризуються деякою деформацією соціального, морального і психологічного порядку, обумовлюють у певних ситуаціях її підвищену віктимність.

Література

1. Лиманская И. В. Виктимологическая профилактика насильственных преступлений против личности : автореф. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И. В. Лиманская. – М., 2002. – 24 с. – С. 17.

2. Забрянский Г. Городская и сельская виктимизация: сходства и различия / Г. Забрянский // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью : [сб. науч. тр.].

SUMMARY

The paper reveals the problem victimological behavior indicators viktymnosti and victimization. Attention is drawn to function criminological victimology. The attention is focused on the stages victimological prevention and correction programs viktymnosti at a particular region and citizens.

– Иркутск : Иркут. ун-т, 1988. – С. 15–22. – С. 15–16.

3. Вандышев В. В. Ситуации виктимизации граждан от краж личного имущества в сфере быта / В. В. Вандышев // Борьба с преступностью и проблемы нейтрализации криминогенных факторов сферы быта и семьи. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 54–63. – С. 62–63.

4. Полубинский В. И. Виктимология и профилактика правонарушений органами внутренних дел : [пособ.] / В. И. Полубинский. – Омск, 1990. – 110 с.

5. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотреблений властью // Международные соглашения и рекомендации ООН в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. – Вып. 1. – М., 1989. – С. 20–29.

6. Полубинский В. В. Криминальная виктимология. Что это такое? / В. В. Полубинский. – М., 1977. – С. 17.

7. Франк Л. В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе, 1977. – С. 110.

8. Мінченко С. І. Заходи віктимологічної профілактики корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються неповнолітніми / С. І. Мінченко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2007. – № 4. – С. 78–81.